

УДК: 376.42:043

О.М. Ткач
oxana77tkach@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНОСТІ СКЛАДОВИХ СЕМАНТИЧНИХ ПОЛІВ СЛІВ

Tkach O.M. Features study of components forming semantic fields words / O.M. Tkach // Actual problems of the correctional education: Ministry of Education and Science of Ukraine, National Pedagogical Drahomanov University, Kamyanets-Podilsky Ivan Ohyenko National University / edited by V.M. Synjov, O.V. Havrilov. – Issue 5.- Kamyanets-Podilsky: Medobory-2006, 2015.– P. 303–313

Ткач О.М. Особливості вивчення рівня сформованості складових семантичних полів слів. У статті висвітлено основні підходи до вивчення особливостей формування семантичних полів слів у дітей з нормальним мовленнєвим розвитком. Погляди науковців, що працюють у різних галузях знань на проблеми їх виникнення та подальшого вдосконалення. Охарактеризовано напрямки формування семантичної складової, періоди розвитку ситуативного і значеннєвого компонентів.

Окреслені підходи до вивчення особливостей формування семантичних полів слів у дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Вплив набутого мовленнєвого досвіду у поєднанні з візуалізацією

отриманої інформації та її включенням у практичний досвід. Акцентовано увагу на зміні смислового наповнення слова та формування образної системи, використання логічних зв'язків та включення слова у ієрархію понять.

Дослідження описані у даній статті стосуються закономірностей оволодіння дітьми з важкими порушеннями мовлення типами семантичних зв'язків. А саме кількісній та якісній характеристиці семантичних складових (частин мови) та пошуку взаємозв'язку між величиною семантичних полів, переважанням у них тих чи інших частин мови та переважним використанням певного типу семантичного зв'язку.

Ключові слова: семантичне поле, структура, складові, семантичні зв'язки, компоненти семантичних полів, рівень розвитку, тип порушення, мовленнєвий профіль.

Ткач О.М. Особенности изучения уровня сформированности элементов семантических полей слов. В статье отражены основные подходы к изучению особенностей формирования семантических полей слов у детей с нормальным речевым развитием. Взгляды ученых, работающих в различных отраслях знаний на причины их возникновения и пути коррекции. Охарактеризованы направления формирования семантической составляющей, периоды развития ситуативного и смыслового компонентов.

Обозначенные подходы к изучению особенностей формирования семантических полей слов у детей с тяжелыми нарушениями речи. Влияние приобретенного речевого опыта в сочетании с визуализацией полученной информации и ее включением в практический опыт. Акцентируется внимание на изменении смыслового наполнения слова и формирования образной системы, использование логических связей и включение слова в иерархию понятий.

Представлены результаты исследования закономерностей овладения детьми с тяжелыми нарушениями речи типами семантических связей. А именно количественная и качественная характеристика семантических составляющих (частей речи) и поиск взаимосвязи между величиной семантических полей, преобладанием в них тех или иных частей речи и преимущественным использованием определенного типа семантической связи.

Ключевые слова: семантическое поле, структура, составляющие, семантические связи, компоненты семантических полей, уровень развития, тип нарушения, речевое профіль.

Досить довгий час провідною тенденцією у вивченні закономірностей мовленнєвого розвитку дитини, кількісного та якісного збагачення словника були кількісні методики. Вони констатували факт наявності у мовленні окремих елементів, але не досліджували

механізмів, які задіюються як на етапі первинного сприймання нових слів і понять так і під час включення окремих інтелектуальних програм для знаходження місця слова у вже існуючій системі знань.

На протязі останніх десятиліть у нашій країні активно розвивається психолінгвістичний та нейропсихологічний напрямок у вивчення мовленнєвих явищ як рідної так і іноземних мов. Зокрема, дослідження М. Плюща[1, с. 325-328] та Д.Потебні [6, с. 118] стосуються функціонування мовленнєвих правил, та особливостей засвоєння їх на чуттєвому, когнітивному і емоційному рівнях, в залежності від ситуації у якій сприймається мовлення, складності інформації та накопиченого на цей момент власного досвіду декодування отриманих знань і вміння самостійно приймати рішення та робити висновки. Однак, більшість цих досліджень стосується дітей, у яких швидкість засвоєння мовлення залишається у межах вікової норми, а незначні особливості засвоєння окремих компонентів і є індивідуальними особливостями кожної дитини.

Науковці, що працюють у галузі корекційної педагогіки, активно досліджують принципи інтуїтивного засвоєння мовлення дітьми у ранньому віці та закономірності створення взаємозв'язків між звуковим наповненням окремого слова та еволюцією його значення. А саме, вивчення структури пасивного словника (на рівні розуміння окремих фраз та інструкцій) В.Єфремовою та Л.Манько[5, с. 15-18] у дітей раннього віку з первинно ушкодженими мовленнєвими зонами у корі головного мозку, дали змогу визначити основні принципи сприймання немовленнєвих звуків та шумів і вокальних реакцій дитини на вже знайомі сенсорні подразники.

Можливості структуризації мовленнєвої інформації у дітей та вплив факторів, що діють на швидкість протікання цього процесу вивчалася В. Соболевським[3, с. 399-401] . Його дослідження свідчать про те, що формування мовленнєвої системи проходить у двох напрямках: лексико-семантичному та структурно-семантичному. Тобто, спочатку для дитини є важливим чути слово, бачити його візуалізований еквівалент та мати можливість обстежити його за допомогою органів чуття. При цьому семантичні поля будуть формуватися ситуативно, а формування значеннєвого компоненту буде залежати від можливостей дитини на практиці випробувати свої мовленнєві вміння та внести певні виправлення чи уточнення.

Найбільш вивченим періодом формування семантичних полів слів у дітей з тяжкими порушеннями мовленнєвого розвитку є дошкільний та молодший шкільний вік. Зокрема, дослідження Л.Виготського [2, с. 265-267] свідчать про те, що в процесі розвитку дитини слово змінює свою смислову структуру, збагачується системою зв'язків і стає узагальненням більш високого рівня абстракції. У той же час формування цілісного значення визначається зміною функціональної

системи, яка стоїть за даним словом (емоційне значення, формування образної системи, удосконалення пам'яті, створення системи логічних зв'язків та включення слова у ієрархію понять). На базі цих досліджень були створенні корекційні програми В.Рібцун, С.Ревуцької, В.Тарасун, Л. Трофименко за допомогою яких вдається досить успішно долати відставання у формування мовлення, особливо його фонетичного та граматичного боку. У той же час корекція семантичної складової протікає важче, а отже залишається ще досить значна група дітей, яка відчуває труднощі у розумінні та самостійному використанні окремих слів та фраз. Ці проблеми не завжди вдається подолати навіть у середньому шкільному віці.

Кількісний та якісний аналіз результатів проведеного нами дослідження рівня сформованості семантичних полів слів у дітей середнього шкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення на матеріалі вільних та керованих асоціацій і вивчення системних зв'язків на матеріалі завдань шкільної програми для 5-7-го класу дало нам змогу виділити чотири групи дітей з високим, середнім, достатнім та низьким рівнем оволодіння семантичною складовою мовлення. При цьому діти з середнім рівнем розвитку семантичних полів були поділені нами на дві підгрупи: з переважним недорозвитком мнестичних процесів та з недостатньо сформованими уявленнями на рівні семантичного поля. Діти, що увійшли до третьої групи також відзначалися специфічними особливостями виконання завдань та були поділені нами на чотири підгрупи (номінативну, предикативну, ілюстративну та уособлену) в залежності від переважання у словнику іменників, дієслів, прикметників та займенників і службових слів. Перш за все значні відмінності спостерігаються вже на етапі порівняння кількісних показників складових ядер семантичних полів.

Зокрема, найвищі показники використання іменників були притаманні дітям першої і третьої групи (з переважанням у розвитку номінативного словника) і становили від 36 до 40 випадків їх використання. Дещо нижчими були ці показники у дітей з другої групи (20-22) та представників третьої групи з переважанням предикативного, ілюстративного чи уособленого словника (14-19 іменників). Найменша їх кількість була використана дітьми четвертої групи, середні показники якої не переважали 10 іменників.

Кількісні показники використання дієслів були найвищими у дітей з ТПМ третьої групи (предикативний тип словника). Середні показники їх використання були зафіксовані у межах 30-32 дієслів. Дещо нижчими були показники у дітей першої групи (24-26 випадків їх використання). Невисокі результати продемонстрували діти з ТПМ, що увійшли до обидвох підгруп другої групи (15-16 дієслів) та третьої групи, де переважав розвиток номінативного, ілюстративного та уособленого типів словника (12-15 дієслів). Найнижчими показники використання

цієї частини мови були у представників четвертої групи і становили 8-10 випадків використання дієслів.

Схожа тенденція зберігається і у використанні прикметників. Найбільша їх кількість представлена у ядрах семантичних полів, що були використанні представниками третьої групи з переважним розвитком ілюстративного словника (27-29 прикметників). Досить високі показники притаманні і дітям першої групи (22-25 прикметників). Деяко рідше слова цієї частини мови зустрічаються у дітей, що увійшли до другої та третьої групи (номінативний, предикативний та уособлений тип словника). Показники цих груп лежать у межах 11-19 випадків використання даної частини мови. Найменшу кількість прикметників використали представники четвертої групи, що в середньому становило 6 слів.

Прислівники у ядрах семантичних полів використовувалися зрідка. Представники першої та другої груп використали не більше 3-5 прислівників, а у дітей, що увійшли до інших груп було зафіксоване не більше одного випадку використання цієї частини мови.

Кількісні показники використання похідних частин мови (дієприкметників та дієприслівників) у ядрах семантичних полів також не були високими та становили не більше 3 дієприкметників та дієприслівників для представників першої групи, по 2 для дітей з ТПМ другої групи (обох підгруп) та по одному дієприкметнику чи дієприслівнику для представників третьої групи (діти з переважним використанням займенникових конструкцій). У всіх інших групах випадків використання цих частин мови ми не констатували.

Деяко вищими були показники використання займенників. Зокрема, найбільша їх кількість притаманна дітям четвертої та третьої групи з високим рівнем розвитку уособленого типу словника і становила 16-18 випадків їх використання. Представники другої групи та третьої групи з переважним розвитком номінативного та предикативного словника використали близько 7-11 займенників. Для дітей, що увійшли до першої та третьої групи (з переважним розвитком ілюстративного словника) характерна незначна частка використання цієї частини мови у семантичних ядрах (3-4 займенники).

Представники деяких груп у семантичних ядрах також використовували числівники. Зокрема, найвищі показники продемонстрували дітьми першої групи (5-6 числівників), деяко нижчими були результати представників другої групи (3-4). А діти з ТПМ, що увійшли до третьої та четвертої групи використали не більше 1-2 числівників.

Підсумовуючи результат використання дітьми різних груп частин мови на периферії семантичних полів ми відмітили збереження тенденцій помічених нами у ядрах семантичних полів.

Зокрема, найвищі показники були продемонстровані дітьми з ТПМ першої групи, вони використали 189 іменників. Дещо нижчими були показники використання іменників дітьми другої підгрупи та лежали у межах 100-120 слів. Учні з ТПМ, що увійшли до третьої груп з досить високим рівнем розвитку номінативного словника використали 65-75 іменників, а кількість використаних слів цієї частини мови у дітей з переважним розвитком предикативного, ілюстративного та уособленого типів словника лежали у межах 30-45 слів. Найнижчими виявились показники четвертої групи, що становили 19-25 слів.

Використання дієслів на периферії семантичних полів першою групою дітей було досить значним та становило близько 156 випадків їх використання. Водночас у представників другої групи ці показники були меншими (88-94 дієслова).

Для представників третьої підгрупи з переважним розвитком предикативного словника також характерні досить високі показники, у середньому 55-70 дієслів. Представники цієї ж групи, але з переважанням у розвитку номінативного, ілюстративного та уособленого типів словника продемонстрували значно нижчі результати. Кількість використаних ними дієслів лежала у межах 30-45 слів. Найнижчі результати показали представники четвертої групи, вони використали у середньому не більше 15 слів.

Кількість використаних прикметників на периферії семантичних полів також була різною. Найвищі показники продемонстрували представники першої групи (150-160 слів). Досить високими були показники другої та третьої групи (з переважним розвитком ілюстративного словника). Середні показники цих груп становили 60-80 слів. Значно меншу кількість прикметників використали представники третьої групи з переважним розвитком номінативного, предикативного та уособленого типів словника (22-45 слів). Найнижчими виявились показники четвертої групи, що лежали в межах 10-15 слів.

У всіх виділених нами групах кількість використаних прислівників була невисокою. Зокрема, діти першої групи використали 32 прислівники, а другої та третьої від 15 до 22 слів. Найнижчі результати продемонстрували діти, що увійшли до четвертої підгрупи – 5-13 випадків використання прислівників.

Даючи кількісну оцінку використанню на периферії семантичних полів похідних частин мови (дієприкметників та дієприслівників) варто наголосити, що найчастіше їх використовували представники першої та другої групи дітей з ТПМ (11-19 слів). Представники третьої групи не залежно від переважання різних типів словників загалом показали схожі результати і використали не більше 1 чи 2 дієприкметників та дієприслівників. Найрідше в усних та письмових відповідях ці частини мови зустрічалися у дітей четвертої групи, а у окремих завданнях їх використання взагалі не було зафіксовано.

Використання займенників учнями першої та другої груп було найвищим і становило 30-36 слів. Приблизно такі ж показники продемонстрували діти четвертої групи (27-32 слова). Також високі показники використання цієї частини мови характерні для дітей третьої підгрупи з переважним розвитком уособленого типу словника і становили 29-40 випадків використання цієї частини мови. Представники інших підгруп третьої та четвертої групи використали значно меншу кількість займенників, у середньому це становило 11-20 слів.

Характеризуючи використання службових частин мови учнями з ТПМ різних груп ми відмітили досить високі їх показники у представників першої групи (14 прийменників та близько 10 сполучників, часток та вигуків). Тенденція до використання відносно великої кількості прийменників зберігається і у представників другої та третьої груп. А саме, представники другої групи використали 11-17 прийменників. У той же час використання ними сполучників та часток обмежується 3-4 словами. Досить високі показники характерні і для третьої групи 8-12 прийменників та по 2-3 сполучники та частки. Найменшими виявилися показники використання цих частин мови у дітей четвертої групи (5-7 прийменників, 1-2 сполучники і частки).

Оцінюючи результати діяльності учнів з ТПМ ми брали до уваги не тільки середні кількісні показники використання ними різних частин мови, але і співвідношення цих частин мови у письмових та усних зразках діяльності дітей. Зокрема, опираючись на дослідження мовознавців і філософів В. Потебні, М. Щура стосовно гармонійності мовленнєвого профілю та різних типів дисгармоній ми визначили пропорційні співвідношення гармонійного та дисгармонійного розвитку у представників різних груп та підгруп.

А саме, у всіх представників першої групи ми констатували гармонійне співвідношення основних та суми похідних і службових частин мови у межах 22-27%. А саме, ними у середньому було використано 27% дієслів, 24% іменників та прикметників та близько 25% похідних та службових частин мови.

Представники другої групи першої підгрупи (38дітей) частіше використовували іменники 28%, та похідні і службові частини мови – 26%, тоді як показники використання дієслів та прикметників лежали у межах 23%. Для представників другої підгрупи даної групи (45дітей) характерне активне використання прикметників та дієслів, у середньому 26% та дещо нижчі показники використання іменників та службових і похідних частин мови (24%).

Не дивлячись на дещо різні показники процентних співвідношень між різними частинами мови у представників першої та другої груп вони все ж лежать у межах що відповідає гармонійному розвитку мовленнєвого профілю дітей.

Дещо іншою є ситуація у представників третьої групи. У кожній з чотирьох її підгруп нами були констатовані досить високі показники використання (певної) окремої частини мови при значно нижчих показниках інших. Зокрема діти першої підгрупи використали значну кількість іменників, що становило 34%, а показники використання ними прикметників, дієслів, похідних та службових частин мови становили 22%. У другій підгрупі діти переважно використовували дієслова. У середньому це склало близько 33%, при цьому показники використання іменників були вищими (25%) ніж дієслів та похідних і службових частин мови (21%).

Для представників третьої підгрупи характерне часте використання прикметників (33%) та майже однакова кількість іменників та дієслів (26%) при досить низьких показниках використання службових та похідних частин мови (15%). Діти, що увійшли до четвертої підгрупи часто використовували займенники та прийменники, рідше інші службові та похідні частини мови (28%) однак використання основних частин мови було приблизно однаковим і становило (24%).

Представники усіх підгруп третьої групи дітей з ТПМ продемонстрували показники, що свідчать про недорозвиток семантичних складових поля та дисгармонійні відношення між ними, а отже дають нам можливість зробити висновок про наявний у них дисгармонійний мовленнєвий профіль.

Представники четвертої групи продемонстрували дуже низькі показники використання різних частин мови, однак при побудові мовленнєвих профілів ми констатували у семи із них досить гармонійні процентні співвідношення використання різних частин мови (24-26%), а у чотирьох різні типи дисгармонійного розвитку описаного нами у представників третьої групи.

Спираючись на наукові доробки мовознавців та філософів О. Потебні, М. Щура та орієнтуючись на їх показники як на високий та достатній рівень сформованості семантичної складової мовлення ми виділили кілька груп дітей з гармонійним мовленнєвим розвитком. Високий рівень гармонійного мовленнєвого розвитку характерний для дітей першої групи. Середній рівень гармонійного розвитку для дітей другої групи та низький але все ж гармонійний розвиток для деяких представників четвертої групи. Також нами були виділені кілька типів дисгармонійного мовленнєвого розвитку (номінативного, предикативного, ілюстративного та уособленого типів) з середніми показниками, що характерні для третьої групи дітей і низькими показниками, що характерно для четвертої групи.

Характеризуючи використання різних типів семантичних зв'язків у ядрах семантичних полів ми констатували високі показники використання парадигматичних зв'язків у представників третьої та

четвертої груп (27-34 випадки їх використання), дещо меншими ці показники є у дітей першої та другої груп і не перевищують 21 випадку їх використання.

Значно більшою є частота використання синтагматичних зв'язків для усіх груп дітей з ТПМ. Однак найвищими ці показники були у представників першої групи (64) та другої підгрупи (32-39 випадки їх використання). Дещо нижчі ці показники у дітей третьої групи, однак вони використовуються дітьми частіше ніж парадигматичні та епідигматичні. В середньому виконуючи завдання діагностичної методики діти з ТПМ скористалися ними при побудові висловлювань від 29 до 36 разів. Найменшими ці показники були у дітей четвертої групи і становлять лише 11 випадків їх використання. Використання епідигматичних зв'язків також найчастіше зустрічається у дітей першої групи - 47 разів. Дещо нижчими були ці показники для дітей другої групи (31-34). Діти третьої групи використали синтагматичні зв'язки приблизно 20-30 разів, а найменшу кількість використали представники четвертої групи - не більше 12 випадків застосування цього типу зв'язку.

Схожі тенденції використання семантичних зв'язків були зафіксовані нами і на периферії семантичних полів слів.

А саме, використання парадигматичних зв'язків характерне для усіх дітей третьої групи (30-41 випадок використання цього типу зв'язку) та для дітей четвертої групи – близько 30 разів. Значно меншою була частота використання цього зв'язку для дітей другої (24-26 разів) і особливо першої групи (15 разів).

Синтагматичний тип зв'язку найчастіше зустрічався у дітей першої групи (88 разів) та обох підгруп другої групи (47-57 разів). Значно меншими були ці показники у дітей третьої групи (у межах 33- 37 випадків їх використання). Найменша їх кількість була виявлена нами у представників четвертої групи, вони використали його не більше 20 разів. Схожа ситуація і з використанням епідигматичного типу зв'язку. Найчастіше він зустрічається у представників першої групи, діти з ТПМ використали його 59 разів. Діти другої групи – 42-47 разів. Нижчими ці показники є для дітей третьої групи – не більше 20-30 випадків використання епідигматичного зв'язку. Найменша кількість використаних мовленнєвих конструкцій з цим типом семантичного зв'язку нами було констатовано у дітей з ТПМ четвертої групи, лише 11 випадків його використання.

Вище описані результати дають нам змогу констатувати, що чим вищим і гармонічнішим є мовленнєвий розвиток дитини тим більшу кількість синтагматичних та епідигматичних зв'язків використала вона у побудові мовленнєвих висловлювань. А кількісні показники використання парадигматичного типу зв'язку були невеликими. Низький

та дисгармонійний мовленнєвий розвиток характеризується частим використанням парадигматичних конструкцій як у ядрі так і на периферії семантичних полів. При цьому ми констатували у цієї групи дітей з ТПМ пропорційне зменшення використання синтагматичних і особливо епідигматичних зв'язків.

Список використаних джерел

- 1. Апресян Ю.Д.** Исследования по семантике и лексикографии. Т.1: Парадигматика / Ю. Апресян. – М.: Языки славянских культур, 2009. – 568с.
- 2. Выготский Л.С.** Мышление и речь. Изд. 5, испр / Л. Выготский. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
- 3. Зимняя И. А.** Лингвopsихология речевой деятельности / И. Зимняя. – М.: «МОДЭК», 2001. – 432 с.
- 4. Ижинкин Н.В.** Механизмы речи / Н. Ижинкин. Издательство академии педагогических наук, М.: 1958. – 462с.
- 5. Манько Н.В.** Діагностика та корекція мовленнєвого розвитку дітей раннього віку: Науково-методичний посібник / Н. Манько. – К.: КНТ, 2008. – 256с.
- 6. Потебня О.** Думка й мова: Слово Знак Дискурс Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст, за редакцією Марії Зубрицької – Львів, 1996. – 230с.
- 7. Щур Г.С.** Теорія поля в лінгвістиці / Г. Щур. – К.: Вид-во "Наука", 1990. – 255 с.

Spisok vikoristanih dzherel

- 1. Apresjan Ju.D.** Issledovaniya po semantike i leksikografii. T.1: Paradigmatika / Ju. Aprasjan. – M.: Jazyki slavjanskih kul'tur, 2009. – 568s.
- 2. Vygotskij L.S.** Myshlenie i rech'. Izd. 5, ispr / L. Vygotskij. – Izdatel'stvo "Labirint", M., 1999. – 352 s.
- 3. Zimnjaja I. A.** Lingvopsihologija rechevoj dejatel'nosti / I. Zimnjaja. – M.: «MODJeK», 2001. – 432 s.
- 4. Izhinkin N.V.** Mehanizmy rechi / N. Izhinkin. Izdatel'stvo akademii pedagogicheskikh nauk, M.: 1958. – 462s.
- 5. Man'ko N.V.** Diagnostika ta korekcija movlenneвого rozvitku ditej rann'ogo viku: Naukovo-metodichnij posibnik / M. Man'ko. – K.: KNT, 2008. – 256s.
- 6. Potebnja O.** Dumka j mova: Slovo Znak Diskurs Antologija svitovoï literaturno-kritichnoï dumki HH st, za redakcieju Mariï Zubric'koï – L'viv, 1996. – 230s.
- 7. Shhur G.S.** Teorija polja v lingvistici / G. Shhur. – K.: Vid-vo "Nauka", 1990. – 255 s.

Тkach O.M. Features study of components forming semantic fields words. The article highlights the main approaches to the study of the characteristics of formation of semantic fields of words in children with normal speech development, the opinions of scientists working in different fields of knowledge of the problems of their origin and subsequent development. We characterized the directions of forming a semantic component, periods of development of situational and semantic components.

We proposed diagnostic techniques to study the level of development of semantic fields through examining their quantitative features following the tendencies to use different types of semantic relations in the core and the periphery of semantic fields of words.

The research described in this paper deal with mastering semantic relations by children with severe speech disorders, and specifically the quantitative and qualitative characteristics of semantic components (of parts of speech) and finding the relationship between the size of semantic fields, prevailing in them of certain parts of speech and using of a particular type of semantic relations.

Key words: semantic field, structure, components, semantic relations, components of semantic fields, level of development, type of disorder, speech profile.

Отримано 13.02.2015 р.